

کتابشناسی سفرنامه‌های حج مسلمانان هند

علی احمدی*

چکیده

سفرنامه‌ها، حاوی گزارش‌ها و اطلاعات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی روزگار خود هستند و به همین دلیل جذابند و مورد توجه مردم. سفرنامه‌نویسی از قدیم، در مرکز توجه نویسندگان بوده است و اهمیت دو شهر مکه و مدینه میان مسلمانان، موجب شده که سفرنامه‌نویسی حج و حرمین شریفین، یکی از مهم‌ترین اقسام سفرنامه‌نویسی مسلمانان باشد. مسافرت مسلمانان از اقصی نقاط جهان به این دو شهر مذهبی، رواج نگارش این نوع سفرنامه را در پی داشته است. مسلمانان هند نیز بدون توجه به دوری راه و ضرورت عبور از دریا، به زیارت مکه و مدینه اهتمام داشتند و برخی از آنان، شرح مسافرت خود را نگاشته‌اند که در این مقاله، حدود دو سیت سفرنامه مسلمانان هند به حرمین شریفین، معرفی خواهند شد.

کلید واژه‌ها: سفرنامه‌های حج هندی، کتابشناسی، مسلمانان هند

مقدمه

سفرنامه‌های شبه قاره هند، معمولاً به زبان اردو یا فارسی است و با توجه به رسمیت زبان اردو در قرن‌های اخیر، اکثر آنها به اردو نوشته شده است. سفرنامه‌های حج فارسی هندی‌ها تاکنون در یک جا معرفی نشده؛ بلکه در آثار گوناگون و به صورت پراکنده

* . دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، مدیر کتابخانه و اسناد پژوهشکده حج و زیارت.

منعکس شده است. اما همه سفرنامه‌های اردو در چندین اثر به زبان اردو و عربی فهرست شده است که مهم‌ترین آنها کتاب اردو ادب میں سفرنامہ، اثر دکتر انور سدید است. این اثر در لاهور، چاپخانه مغربی پاکستان اردو اکیڈمی، ۱۹۸۴، و نیز در دهلی، ایم آر پی‌بی کیشنز، ۲۰۱۲ به چاپ رسیده است. همچنین اثر دیگری با نام اردو میں حج کے سفرنامہ، نوشته دکتر محمد شهاب‌الدین، علیگره، یونیورسٹی بک هاوس، ۲۰۱۰، به معرفی سفرنامه‌های حج به زبان اردو اختصاص یافته است. نیز کتاب عربی الجزيرة العربية فی أدب الرحلات الأردی از دکتر سمیر عبدالحمید نوح، ریاض، جامعة محمد بن سعود الإسلامية، ۱۹۹۹ قابل توجه است. گفتنی است، فهرست سفرنامه‌های حج به زبان اردو، اقتباس و ترجمه مقاله محقق سعودی مقیم هند، ابراهیم بن محمد بطشان، با عنوان «رحلات الحج الهندیة؛ بیلوجرافیة» است که در مجله مکتبة الملک فهد الوطنية، شماره ۱۸ رجب ۱۴۳۳، صص ۳۷۸ - ۳۵۱ و نیز در کتاب تاریخ الجزيرة العربية و ثقافتها فی ضوء کتب الرحلات الهندیة، با نام «قائمة بیلوجرافیة برحلات الحج الهندیة» منتشر شده است. مواردی که وی ذکر نکرده، از دیگر منابع استخراج شده است.

توصیف سفرنامه‌های حج هندی (فارسی)

۱. بیان واقع، اثر خواجه عبدالکریم بن خواجه عاقبت محمود کشمیری، که در سال ۱۱۵۱ق، در دهلی به ملازمت نادرشاه درآمد. این اثر، گزارش سفرهای نادرشاه در پنج باب است که یکی از باب‌های آن، به شرح سفر مؤلف به عراق، شام و عربستان، و بازگشت به هند اختصاص دارد. این کتاب در سال ۱۱۹۹ق، تألیف شده و در سال ۱۹۷۰م، در لاهور، توسط انتشارات اداره تحقیقات پاکستان به چاپ رسیده است. استاد رسول جعفریان نیز آن را تصحیح، و در مجموعه «پنجاه سفرنامه حج قاجاری» به چاپ رسانده است؛
۲. حالات الحرمین، یا مسیر الحرمین، یا سوانح الحرمین، نوشته رفیع‌الدین مرادآبادی در سال ۱۲۰۱ و ۱۲۰۲ق، ۱۷۸۷ و ۱۷۸۸م، او عالم دینی اهل سنت، فرزند فریدالدین خان، از نوادگان حاکم مرادآباد و از شاگردان شاه ولی‌الله دهلوی است که در سال ۱۱۳۴ق، در مرادآباد به دنیا آمد. وی غیر از این سفرنامه، آثار دیگری نیز به نگارش در آورده است. او در سال ۱۲۱۸ یا ۱۲۲۳ق، در زادگاهش

درگذشت. این اثر، گزارش سفر حج وی از مرادآباد (جزو ایالت اوتار پرادش) در سال ۱۲۰۱ق، است و ویژگی بارز آن، گزارش و توجه او به عادات، آداب و رسوم و خلیات مردم مکه و مدینه و مناطق میان راه است. سفر وی در ۸ محرم ۱۲۰۱ق، از مرادآباد آغاز شده و در ۱۸ ربیع الثانی ۱۲۰۳ق، پایان یافته است. مرادآبادی در بندر سورت، از طریق اقیانوس هند به یمن رسیده و از آنجا از طریق بندر قنفة یمن، پس از احرام در یلملم (میقات اهل یمن)، در ۱۴ شوال ۱۲۰۱ق، به مکه رسیده است. او پس از ادای مناسک، در ۶ ربیع الاول ۱۲۰۲ق، به مدینه رفته و سپس به مکه بازگشته و از جدّه با کشتی به هندوستان بازگشته است (پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۴، ج ۶، ص ۲۴۵)؛

دکتر رسول جعفریان این اثر را تصحیح کرده و در کتاب «شانزده سفرنامه حج صفوی و قاجاری» به چاپ رسانده است. همچنین دکتر سمیر عبدالرحیم ابراهیم این اثر را با عنوان «الرحلة الهندية الى الجزيرة العربية»، به عربی ترجمه کرده و در قاهره، توسط مجلس الاعلی للثقافة، المشروع القومي للترجمة در سال ۲۰۰۴م، منتشر شده است؛

۳. بره آورد (سفر در ۱۲۵۴ق. / ۱۸۳۸)، نوشته نواب محمد مصطفی خان، فرزند نواب عظیم الدوله سرفرازالملک مرتضی خان. او در سال ۱۲۲۱ق، / ۱۸۰۶م، در دهلی، در خانواده‌ای حاکم و زمام‌دار متولد شد. او در زادگاه خود علوم رایج، به خصوص تصوف را از عارفان بزرگ آن دیار آموخت و به فارسی و اردو شعر می‌سرود. تخلصش در شعر فارسی «حسرتی»، و در شعر اردو «شیفته» بود. سرانجام در سال ۱۸۶۹م، در ۶۳ سالگی وفات یافت. «دیوان فارسی»، «دیوان ریخته»، «رقعات فارسی» و «تذکره گلشن بی‌خار» از اوست.

کتاب بره آورد، شرح منظوم سفر وی به مکه و مدینه است که روز دوشنبه، ۱۷ ذی‌الحجه ۱۲۵۴ق، از شاه جهان‌آباد، با همراهی مادر و جدّه خود آغاز کرد. سفرنامه وی با حمد خدا! (به نام خدایی که جان آفرید نه یک جان که هر دو جهان آفرید) و سپس مدح پیامبر ﷺ آغاز می‌شود و سه گفتار دارد:

گفتار اول؛ از عزیمت به شاه جهان‌آباد تا رسیدن به بمبئی؛

گفتار دوم؛ این بخش شامل ده مطلب است: ۱. ماجرای سفر دریایی اش از بمبئی تا حدیده؛ ۲. عزیمت از حدیده، شکستن کشتی، یافتن جزیره به لطف خداوند و رسیدن به مکه؛ ۳. مناسک حج؛ ۴. ام القری و شرح حال اهالی آن؛ ۵. عزیمت از مکه به مدینه و سکونت در آن؛ ۶. آداب زیارت، ذکر آثار و اماکن و مساجد آن شهر؛ ۷. شهر طائف و اهالی آنجا؛ ۸. عزیمت از طائف به بطحا؛ ۹. چگونگی سفر از مکه به طائف و مراجعت به مکه؛ ۱۰. وداع مکه، بازگشت به وطن، احوال سفر دریایی و رسیدن به بمبئی؛

گفتار سوم؛ برگشت از بمبئی به شاه جهان آباد.

نمونه‌ای از شعر وی در این سفرنامه:

بهر طواف کوی تو ای مهرِ اوج فضل رو جانب زمین، ز سما کرده‌ایم ما
در کعبه داستان مدیح تو خوانده‌ایم واندر مدینه، بر تو ثنا کرده‌ایم ما

هر چند اصل اثر، خطی است، اما به عربی ترجمه و با عنوان «ترغیب المسالک الی احسن الممالک»، در آگره، چاپخانه آگره اخبار، ۱۹۱۰ به چاپ رسیده است. همچنین با عنوان «سراج منیر» به اردو هم ترجمه و منتشر شده است (ر.ک: حسینی، خورشید سادات، سفرنامه شیفته).^۱

۴. روزنامه‌چه سفر حج و عتبات (سفر در ۱۲۷۹ق/۱۸۶۲م)، نوشته فیروزعلی حیدرآبادی. بنا به گفته خودش «رساله هذا را به روز جمعه، ششم ماه ذی‌الحجّة الحرام ۱۲۷۹ در حرم مکه معظمه - زاد الله قدراً - از مسوده میضه کردم. فیروزعلی عفی عنه» (جعفریان، ۱۳۹۵، ص ۵۴۳). وی سفر حج خود را از بمبئی آغاز کرد و از راه دریا به یمن، از آنجا به جدّه، و سپس به مدینه رفت. او پس از زیارت مدینه به مکه رفت و پس از ادای اعمال حج، به جدّه برگشت؛ سپس از مسیر دریای عمان و خلیج فارس به بصره رفت و پس از زیارت عتبات عالیات و بازگشت به بصره، از راه دریا به بمبئی و سپس زادگاهش حیدرآباد برگشت (همانجا).

1. <http://www.farhangeeslamimag.com/fa/module/journal/-865/>

این اثر به کوشش استاد رسول جعفریان تصحیح شده و در کتاب شانزده
سفرنامه حج صفوی و قاجاری به چاپ رسیده است.

۵. آهنگ غریب؛ ترغیب الغریب الی دیار الحیب، نوشته حاجی قنبرعلی، از اعیان
بهتولی از توابع لکهنو. مؤلف در ۶ شوال ۱۲۸۷ قمری سفر معنوی خود را از هند
آغاز کرد و این اثر را در سال ۱۲۸۸ قمری نگاشت؛ سپس در لکهنو، چاپخانه
علوی، ۱۵ رمضان ۱۲۸۸ قمری / ۱۸۷۱ میلادی در ۵۲ صفحه با حواشی، به چاپ
رساند. (نوشاهی، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۲۳۰۱)؛

۶. سفر ایام سعیده با نکات مفیده، معروف به سفرنامه حجاز، نوشته محمد فاضل بن
مولوی محمدحسین، امام مسجد جامع محله امام صاحب در شهر سیالکوت. وی
در ۱۳۲۷ ق،/ ۱۹۰۹ م، به منصب مترجمی سفیر افغانستان در هند، کنل شاه
بیگ خان شُغنانی درآمد و در سال‌های ۱۳۲۰ ق،/ ۱۹۰۳ م، تا ۱۳۲۲ ق،/ ۱۹۰۵ م. به
همراه وی از کابل به حرمین شریفین رفت و گزارش آن را در سال ۱۳۲۹ ق،/
۱۹۱۱ م، نگاشت. سفر ایام سعیده سفرنامه حج، و نکات مفیده اقتباساتی از انوار
سهیلی است که در لاهور، به سال ۱۳۳۳ ق،/ ۱۹۱۵ م، با هم به چاپ رسید (همان،
ص ۲۳۰۸)؛

۷. باغ قاب قوسین، معروف به سفرنامه حرمین الشریفین و مشاهدات توابع مقامین
کریمین و بیت المقدس و دیگر مقامات متبرکه که معه تکملة مختصر حالات عرب
مقدس، نوشته قاضی محمد عرفان‌الدین صدیقی قادری در سال ۱۳۳۲ قمری /
۱۹۱۴ میلادی. این کتاب، سفرنامه مؤلف به حجاز و فلسطین است. وی سفرش را
در ۱ رمضان ۱۳۳۲ قمری از زادگاهش، بت خیل (صوبه سرحد پاکستان) آغاز
کرد. و ابتدا از درگئی تا بمبئی با قطار رفت و از آنجا تا حجاز را با کشتی پیمود.
اطلاعات نشر: لاهور، گلزار هند ستیم پریس، ۱۳۴۲ ق. / ۱۹۲۴؛ ۱۲۸ صفحه.
(همان، ص ۲۳۰۲)؛

۸. تبرکات، مجموعه نه نامه عرفانی امدادالله مهاجر مکی و رشید احمد گنگوهی و
احوال سفر حج آنان است (همان، ص ۲۳۰۴)؛

۹. تحفة الباصرین، سفرنامه لطف علی شاه از تته (سند) به مکه و برگشت به آنجا.

این سفرنامه در سال ۱۲۷۵ قمری / ۱۸۵۹ میلادی در کراچی، چاپخانه اردشیر رستم‌چی، در ۲۳۲ صفحه چاپ شده است؛

۱۰. تحفة الباصرین، از محمدعلی بن محمد قاسم. شاید این سفرنامه با قبلی، یک اثر باشد. البته چاپ و تعداد صفحات آنها متفاوت است. اطلاعات نشر: کراچی، بی‌نا، ۱۲۷۵ ق. / ۱۸۵۸ م، ۱۲۲ صفحه به همراه یک نقشه (همانجا)؛

۱۱. زبدة الاخبار فی سوانح الاسفار، معروف به سفرنامه ایران قرن نوزدهم میلادی، اثر حاجی علی میرزا متخلص به «مفتون»، فرزند میرزا ابوطالب عظیم آبادی. هر چند عنوان این اثر سفرنامه ایران است، اما مؤلف قبل از سفر به ایران، به حج رفته و گزارش‌های آن را نیز نوشته است. این کتاب، یادداشت‌های روزانه مؤلف از سفر حج، ایران و عتبات است.

مؤلف سفرش را از عظیم‌آباد در ۸ ربیع‌الثانی ۱۲۴۱ قمری آغاز کرده و در ۵ جمادی‌الثانی ۱۲۴۵ قمری به بنارس بازگشته است. این اثر بر اساس سه محور نگاشته شده است:

محور اول: سفرنامه حج است. بیان آغاز سفر از عظیم‌آباد به کلکته و آنجا از راه دریا به عربستان، بیان مناسک حج و اوضاع کلکته، مدینه، مکه و بناهای مهم تاریخی و مساجد و دیگر اماکن مقدس آنجا؛

محور دوم: شرح مسافرت مؤلف از جده تا مسقط و از آنجا به ایران؛
محور سوم: عتبات عالیات.

این اثر با مقدمه و تصحیح دکتر ذاکره شریف قاسمی در دهلی، توسط مصحح، در سال ۲۰۰۳ میلادی در ۲۴۱ صفحه چاپ شده است. (همان، ص ۲۳۰۷)؛

۱۲. سیل الحاج؛ یا سیل الحجاج، شرح سفر حاجی حسن علی لکهنوی، قبل از ۱۹۴۷ م. به مکه و مدینه که در لکهنو، چاپخانه حیدری، به چاپ رسید (همانجا)؛

۱۳. گلدسته حکیم؛ موسوم به سفر حجاز، از دکتر حکیم عبدالله خان از اهالی هری پور پاکستان که به مدت سه سال در عربستان اقامت داشت و گزارش‌هایی از این اقامت، همراه برخی آداب و رسوم مردمان آن دیار نوشت. مشخصات

چاپ: لاهور، چاپخانه عزیزی، ۱۹۰۴؛ کویت، عبدالباقی درخانی، ۱۹۴۲ (همان، ص ۲۳۱۴)؛

۱۴. سفرنامه حرمین شریفین؛ از محمد صدیق، حیدرآباد دکن، چاپخانه اعجاز محمدی، ۱۳۱۰ قمری / ۱۸۹۲ میلادی (همان، ص ۲۳۰۹)؛

۱۵. سفرنامه حرمین الشریفین؛ اثر حاجی منشی محیی‌الدین حسینی، مدارس، بی‌نا، چاپ ۱۳۲۱ قمری / ۱۹۰۳ میلادی در ۶۸ صفحه (همانجا)؛

۱۶. منازل السفر حج؛ که سفرنامه‌ای منظوم از حاجی حبیب پُتوچی است که در سال ۱۲۸۷ قمری / ۱۸۷۰ میلادی که در لاهور، چاپخانه متربلاس، ۱۸۷۵ م. در ۲۴ صفحه محشّی به چاپ رسیده است (همان، ص ۲۳۱۶).

معرفی سفرنامه‌های حج هندی (اردو)

مقدمه

چنان که گفتیم، بیشتر سفرنامه‌های حج مسلمانان هند، به زبان اردو نگاشته شده است. اولین سفرنامه حج به زبان اردو که تاکنون به چاپ رسیده، ماه مغرب، معروف به کعبه نما، نوشته حاجی منصب علی خان است که در میرت، چاپخانه محب کشور، در ۱۸۷۱ به چاپ رسیده است. جز این اثر چاپی، مهم‌ترین سفرنامه‌های حج که به دست نویسندگان هندی به اردو نگاشته شده، عبارت است از:

۱. سراج الحرمین تألیف تجمل حسین، مدیر مدرسه انگلیسی‌زبان‌ها در بانس بریلی که در سال ۱۲۸۷ ق، / ۱۸۳۴ م، به حج رفت و گزارش آن را به صورت کتاب تألیف، در همان سال و همان شهر در چاپخانه صدیقی چاپ کرد؛

۲. دید مغرب معروف به هدایة المسافرین، نوشته عطا حسین فانی غیاوی از عالمان صوفی ایالت بهار هند که در سال ۱۸۴۴ م، عازم مکه شد و در سال بعد (۱۸۴۵) موفق به حج‌گزاری گردید و پس از بازگشت به هند (۱۸۴۸ م.) شرح سفر خود را نگاشت؛

۳. یادداشت تاریخ وقایع حج، تألیف سکندر بی غم، یکی از زنان صاحب قدرت ایالت بهوپال که در سال ۱۸۶۴ میلادی نوشته شده است. این اثر خطی در کتابخانه رضا در رامپور هند نگهداری می شود؛
۴. زیارة الحرمین بزیارة الثقلین از سید دلاور علی، وکیل حقوقی در حیدرآباد که از سوی حاکمان ظالم آنجا دچار رنج شد. وی در سال ۱۳۱۰ق، / ۱۸۹۳م، به حج رفت و پس از بازگشت، خاطرات خود را نگاشت. این اثر در حیدرآباد، چاپخانه عزیز به چاپ رسید؛
۵. سفرنامه حجاز از میرزا عرفان علی بیگ که در سال ۱۸۹۴م. به حج رفت و حاوی اطلاعات بسیار مهم و زیادی درباره اشتیاق حاجیان به حرمین شریفین است. همچنین به تفصیل درباره اوضاع اجتماعی هند و حجاز سخن رانده است. این اثر در لکهنو، چاپخانه منشی نول کشور، ۱۸۹۵م، به چاپ رسیده است؛
۶. رفیق الحجاج از دکتر نور حسین صابر. وی که برای ادای فریضه حج در سال ۱۳۲۲ق، / ۱۹۰۵م، عازم مکه شده، همه خاطرات خود را به صورت روزانه یادداشت می کرده است. او این خاطرات را ابتدا در نشریه بیسه / اخبار در لاهور منتشر کرد و سپس به شکل کتاب و با نام رفیق الحجاج به چاپ رساند. تفاوت این سفرنامه در بیان جزئیات دقیق مقام های حج و تاریخ آن است. مؤلف همچنین شرحی تفصیلی از اوضاع اجتماعی، اقتصادی، بازارها، مساجد و دیگر نمادهای مکه و مدینه نوشته است؛
۷. سفرنامه حجاز، شام و مصر، از امة الغنی نورالنساء حیدرآبادی، خواهر ادیب بزرگ زبان اردو، مولوی نصیرالدین هاشمی که در سال ۱۹۰۹م. به شام، مصر و سپس حجاز مسافرت کرد و احوال این سفر را در قالبی زیبا و ادبی، به رشته تحریر درآورد؛
۸. تاریخ الحرمین از قاضی محمد سلیمان منصور بوری، مؤلف کتاب رحمة للعالمین، قاضی دولتی ایالت باتیالا و سرپرست حاجیان آن ایالت. وی که در سال ۱۹۲۱م. قبل از استقلال پاکستان و جدایی ایالت باتیالا از هند، امیرالحاج آن منطقه بود، سرگذشت سفر خود را در این کتاب نگاشت؛
۹. الفوز العظیم از حبیب الرحمن خان شیروانی، عالم و محقق عصر، رییس القضاة

حیدرآباد کہ در سال ۱۹۲۶م. برای ادای فریضۂ حج بہ سرزمین وحی رفت و در ہنگام حضورش در آنجا، خاطرات خود را بہ صورت روزانہ نگاشت و منتشر کرد. ہرچند این یادداشت‌ها مختصر است، ولی اطلاعات خوبی از آن دیار، بہ خصوص اماکن تاریخی، بہ خوانندہ منتقل می‌کند.

فہرست:

اکنون، فہرست سفرنامہ‌های مسلمانان ہند بہ سفر حج کہ بہ زبان اردو نگاشته شدہ، بہ ترتیب حروف الفبا ذکر می‌شود. نکتہ قابل توجہ آن کہ سال سفر، بلافاصلہ پس از عنوان ذکر شدہ است:

۱. آنے دین (بیا برویم)، شیخ عبدالنبی تابش جرافکس، احمدآباد جمالپور، ۲۰۰۷
۲. اپنے گھر سے بیت اللہ تک (از خانہ تا بیت اللہ)، سید ابوالحسن ندوی، لکھنؤ، مکتبہ اسلام، ۲۰۰۲
۳. اللہ کے گھر میں (در حضور خدا) (۱۹۷۰)، احمد سعید ملیح آبادی، کلکتہ، انتشارات ہند، ۱۹۷۲
۴. اللہ کے گھر میں حاضری (در بارگاہ خدا) (۱۹۵۳)، محمد امداد صابری، دہلی، چاپخانہ جمال، ۱۹۸۶
۵. اللہ کے مہمان اور آنے میزبان (مہمان خدا، میزبان شما) (۲۰۰۵)، صدیق آلدوری، بنکلور، Silmi Publicity، ۲۰۰۵
۶. ای منزل قافلے (۱۹۶۶)، (ای منزل، کاروان) یعقوب سروش، نظام آباد، بی‌نا، ۱۹۶۷
۷. ای عاصی کا حج (ای گنہگار، این حج) (۱۹۰۸)، معین کمای، کراچی، Media Targets، ۱۹۰۸
۸. بہ طواف کعبہ رفتہ؛ سفرنامہ حج (۱۹۹۱)، مولوی اعجاز احمد صاحب اعظمی، تحقیق مولوی ضیاءالحق خیرآبادی، خیرآباد، مکتبہ ضیاءالکتب، چاپ سوم، ۲۰۱۵

۹. بغداد سے مدینہ منورہ تک (از بغداد تا مدینہ) احمد سعید ملیح آبادی، کلکتہ، آزاد ہند، ۱۹۹۸
۱۰. پھرسوئے حرم لے چل (حرکت بہ سوی حرم)، سہیل انجم، دہلی، مقدس اکادیمی، ۲۰۰۷
۱۱. پہلا قدم (گام اول)، اختر حسین، دہلی کتابخانہ عزیز، خطی.
۱۲. پہلا وہ گھر خدا کا (اولین خانہ خدا) (۱۹۶۵)، اولین خانہ خدا، غلام سرور، پنتہ، سنگام، ۱۹۷۱
۱۳. پہونچے تیرے حضور (بہ حضورت رسیدند) (۲۰۰۲)، شوکت علی شاہ، دہلی، کتابخانہ عزیز، ۲۰۰۲
۱۴. تاثرات سفر حج و زیارت (۱۹۸۲)، محمد خواجہ محیی الدین، حیدرآباد، بی نا، ۱۹۸۲ م.
۱۵. تاریخ قبلہ ... رہنما حج (۱۹۲۹)، محمد عبدالبصیر، حیدرآباد، بی نا، ۱۳۴۸ ق / ۱۹۲۹
۱۶. تبرکات حرمین (۱۹۷۵)، غلام محمد صوفی، حیدرآباد، press excel fine Arts، ۱۹۷۶
۱۷. تجلیات حرمین (۱۹۸۴)، دکتر رخسانہ نکھت لاری ام ہانی، دہلی، A1 offset printers، 1986
۱۸. تحفة الحج (۱۹۸۰)، سید محیی الدین حبیب، سرینگر، Agulshan Publishers، ۱۹۷۷
۱۹. تحفہ رحمانی (۱۹۳۶)، محمد عبدالرحمن، لاہور، قومی کتبخانہ، ۱۹۳۶
۲۰. تسلیم و رضا یعنی سفرنامہ حرمین شریفین (۱۹۶۰)، محمد ولی خان ولی، رامپور، چاپخانہ ناظم، ۱۹۵۹
۲۱. جادہ حق (۱۸۷۹)، سید اعظم علی، پنتہ، چاپخانہ احمدی، ۱۲۹۶ ق / ۱۸۷۹ م.
۲۲. جادہ و منزل (۱۹۸۵)، بدر قادری، مبارک پور، المجمع الاسلامی، ۱۹۹۱
۲۳. جانب حرم (۲۰۰۵)، سید ساجد علی تونکی، دہلی، چاپخانہ خواجہ، ۲۰۰۵

۲۴. جذب القلوب الی دیار المحبوب (۱۵۸۹)، عبدالحق محدث دہلوی، دہلی، کمپانی تاج، ۱۹۸۴
۲۵. جلو حرم (۱۹۷۳)، حافظ ابویوسف، حیدرآباد، مولانا آزاد آکادیمی، ۱۹۷۵
۲۶. جلوے ہیں بے شمار (جلوہ‌های بی شمار) (۲۰۰۵)، سید عبدالباری، دہلی، Educational Publishing House، ۲۰۰۷
۲۷. چمنستان عرب غنچ حج (۱۹۵۴)، محمد مصباح‌الدین احمد، لودھیانا، گلچمن، ۱۹۵۹
۲۸. چند دن حجاز میں (چند روز در حجاز) (۱۹۵۰)، محمد زبیر، کراچی، قمر کتاب گھر، ۱۹۵۶
۲۹. حبیب الحجاج (۱۹۲۹)، محمد حبیب‌الرحمن قادری، بجنور، چاپخانہ مدینہ، ۱۹۲۹
۳۰. حج امجد (۱۹۲۸)، سید احمد حسین امجد، حیدرآباد دکن، چاپخانہ عماد، ۱۹۲۸
۳۱. حجاز نامہ (۱۹۵۰)، شفیق صدیقی، جونپور، press United India، ۱۹۶۵
۳۲. حج مری نظر میں (حج در نگاه من) (۱۹۷۵)، ابوالخیر، کیا، بی نا، ۱۹۷۶
۳۳. حج بذریعہ موٹر (با ماشین سواری بہ سوی حج) (۱۹۳۴)، شیخ ولی داد، آگرہ، چاپخانہ عزیزہ، ۱۹۳۵
۳۴. حج زینب، ایولن کبولد زینب، حیدرآباد، عبدالرزاق تاجر کتب، ۱۳۵۸ق / ۱۹۳۹
۳۵. حج صادق (۱۹۳۵)، سید عزیزالرحمن صادق محمد، دہلی، چاپخانہ محبوب المطابع برقی، ۱۹۳۷
۳۶. حج کاساتی (ہمسفر حج) (۱۹۶۵)، چراغ دین بسروری، دہلی، ابن عربی کا رکن حلقہ مشائخ، ۱۹۲۸
۳۷. حج کاسفر (سفر حج) (۱۹۶۵)، محمدرضا انصاری، لکھنؤ، فرنگی محل کتاب گھر، ۱۹۶۶

۳۸. حج معظم (۱۹۳۵)، سید عبدالغفار ابوالمعظم، حیدرآباد، اعظم، ۱۹۳۶
۳۹. حج و زیارت (۱۹۶۴)، شاه عون احمد قادری، پنتہ، دارالاشاعت خانقاہ مجیبہ، ۱۳۸۴ق / ۱۹۶۴
۴۰. حج و مدینہ کی سفری کیفیت (حدود ۱۹۰۹)، محمد قاسم عابدی، شاہ جہانفوری، پنتہ، چاپخانہ اکبری، ۱۳۲۷ق / ۱۹۰۹
۴۱. حرمین کے مسافر (مسافر حرمین)، رفیع الدین الزمان، لاہور، مصطفیٰ، ۲۰۱۳
۴۲. حقیقت حج (حوالی ۱۹۳۴)، محمد منظور علی بن تائب، شملہ، چاپخانہ عسکریہ، ۱۳۵۳ق / ۱۹۳۴
۴۳. خیابان بی خزان (۱۹۰۵)، محمد مرتضیٰ شیر رضوی، پنتہ، چاپخانہ اکبری، ۱۳۲۳ق / ۱۹۰۵
۴۴. خیر الدلیل الی خیر الخلیل (حدود ۱۹۴۲)، حاجی مولوی محمود، میرت، چاپخانہ شمس الانوار، ۱۹۴۲
۴۵. خیموں ے شہر میں (در شہر خیمہ ہا) (۱۹۹۸م)، صادقہ زکی، دہلی، الہند، ۱۹۹۸م.
۴۶. (۱۹۹۸)، صادقہ زکی، دہلی، بی نا، ۱۹۹۸
۴۷. دلیل الصدیق (حدود ۱۹۱۳)، محمد امین محمد صدیق، میرت، شمس الانوار، ۱۳۳۱ق / ۱۹۱۳
۴۸. دیار حرم میں (دیار حرم) (۱۹۹۷)، علقمہ شبلی، کلکتہ، مطابع اثبات و نفی، ۱۹۹۸
۴۹. دید مغرب معروف بہ ہدایہ المسافرین، عطا حسین فانی کیاوی، خطی، محل نگہداری: کیا، خانقاہ منعمیہ.
۵۰. راہ وفا (۱۹۳۵)، محمد حفظ الرحمن وفا دبائیوی، علیگر، چاپخانہ مسلم یونیورسٹی، ۱۹۳۸
۵۱. رب اغفر و ارحم (۲۰۰۱)، الیاس صدیقی، مالہ گوان، Xerox siddiqi، ۲۰۰۱

۵۲. رحلة الصديق الى البيت العتيق (۱۸۵۲)، نواب صديق حسن خان، عليگر، Muslim University Press، ۱۲۸۰ق / ۱۸۶۴
۵۳. رحلة الصديق إلى البيت العتيق (حدود ۱۹۴۸)، محمد صديق خير آبادی، لکھنو، نامی، ۱۳۷۰ق.
۵۴. رحلة المسكين (يا المساكين) الى البلد الامين (حدود ۱۹۰۴)، محمد حسين اله آبادی فاروقی، الله آباد، چاپخانه انوار صابری، ۱۹۰۵
۵۵. الرحلة الحجازية (۱۹۰۹)، حکيم محمد عبدالغفور، دهلی، فاروقی، ۱۹۰۹
۵۶. رحلة الحرمين (۱۹۳۰)، سيد محمد عقيل شيعبي، بهار شريف، چاپخانه بهار، ۱۹۳۱
۵۷. رسالة الحج (۱۸۹۱)، حاجی عليم الدين، لکھنو، چاپخانه نامی، ۱۸۹۲
۵۸. رساله سفرنامه حج بيت الله (۲۰۰۰)، حاجی محمد حسين، ميرت، شوکة المطابع، ۲۰۰۱
۵۹. رفيق الحجاج (۱۹۰۵)، دکتر نور حسين صابر، لاهور، بيسه اخبار، ۱۹۰۷
۶۰. رفيق حج (۱۸۸۸)، بهادر شاه خان، خطی.
۶۱. رهبر حج و سفرنامه (۱۹۵۷)، سيد محمد احمد کاظمی، دهلی، کوه نور، ۱۹۵۷
۶۲. رهنما حجاج (۱۸۹۱)، سيد برکت علی، بجنور، چاپخانه مهر نیمروز، ۱۸۹۱
۶۳. رهنما حجاج (۱۹۳۲)، سيد زاهد حسين، الله آباد، چاپ محبوب، ۱۹۳۲
۶۴. رهنما حج (۱۹۰۷)، شيخ نورالدين، لاهور، چاپخانه کشمیری، ۱۹۰۷
۶۵. رهنما حرمين شريفين (۱۹۰۹)، حافظ سيد محمد قاسم عابدي، حيدرآباد، تاج، ۱۹۱۱
۶۶. رهنما سفر (۱۹۹۴)، دکتر محمد نواز فاروقی، بجنور، چاپخانه مهر نیمروز، ۱۹۹۴
۶۷. رهنما مقامات مقدسه (۱۹۳۱)، محمد اشرف خان، لاهور، چاپخانه مسلم، ۱۹۳۱
۶۸. روزنامه چہ حاضری حرمين شريفين (۱۹۴۹)، حيدرآباد، نواب لياقت جنگ، ۱۹۴۹
۶۹. روزنامه چہ سفر حج مکرم (۱۹۵۴)، اسماعيل ذبيح، حيدرآباد، چاپخانه ابراهيميه، ۱۹۵۴

۷۰. روزنامهچه مقدس (حدود ۱۹۳۰)، حاج اس ان علی، مرادآباد، چاپخانه مطلع العلوم، ۱۹۳۰
۷۱. روضة الریاحین (۱۹۰۴)، سلطان جهان بی غم، بوپال، چاپخانه سلطانی، ۱۳۲۴ق / ۱۹۰۶م.
۷۲. ریاض الحرمین (۱۹۰۴)، نورالدین قصوری، خطی.
۷۳. زاد الدارین سیر الحرمین (حدود ۱۸۹۶)، شیخ فضل الرب، پنته، چاپخانه صادق پور، ۱۸۹۶
۷۴. زاد الزائرین (حدود ۱۸۸۵)، میرزا قاسم بیگ، بوپال، چاپخانه سلطانی، ۱۹۰۱
۷۵. زاد السبیل (۱۹۲۳)، راحیل شیروانی، امریتسار، چاپخانه مجددی، ۱۹۲۳
۷۶. زاد غریب (۱۸۸۰)، نواب محمد عمر علی خان، میرت، چاپخانه گلزار محمدی، ۱۸۹۰
۷۷. زیارة الحرمین (۱۹۰۹)، محمد عاشق الهی، دهلی، چاپخانه جید برقی، ۱۳۵۴ق / ۱۹۳۵م.
۷۸. زیارة حرمین (حدود ۱۹۰۶)، شیخ معشوق علی، لاهور، مطبوعات الحروف، ۱۹۰۶
۷۹. سبیل الرشاد (۱۹۳۵)، دکتر عبدالمجید صدیقی، کراچی، انجمن پنجاب، ۱۹۳۶
۸۰. سراج وهاج (۱۹۰۵)، محمد سراج یقین، لکهنو، فخرالمطابع، ۱۹۰۶
۸۱. سراج الحرمین (۱۸۷۳)، حاجی تجمل حسین، بریلی، چاپخانه صدیقی، ۱۲۸۷ق / ۱۸۷۰م.
۸۲. سرگذشت حجاز (۱۹۳۲)، میرزا عبدالحلیم بیگ، لکهنو، چاپخانه منشی نول کشور، ۱۹۳۲
۸۳. سرورالمحزون (۱۹۹۸)، شیخ غلام قادر، امریتسار، چاپخانه مجددی، ۱۹۹۸
۸۴. سرور جاودان (۲۰۰۳)، منظور حسن منظور، بونا، انتشارات همدرد، ۲۰۰۳
۸۵. سعادت دارین (۱۸۷۷)، حکیم فریدالدین، مالیر کوتله، چاپخانه محمدی، ۱۸۷۸
۸۶. سفر بیت الله (۱۹۱۳)، محمد ابوالقاسم، بنارس، چاپخانه سعید المطابع، ۱۳۳۱ق / ۱۹۱۳م.

۸۷. سفر تابنده (۱۹۹۴)، سیده مهر، خطی.
۸۸. سفر حج (۱۹۶۸)، قاضی محمد عدیل عباسی، لکهنو، چاپخانه تنویر، ۱۹۷۰
۸۹. سفر حج - ای غیبی مدد (۱۹۹۵)، محمد صدرالحسن قاسمی، فلواری شریف (پنته)، مرکز نشریات اسلام، ۱۹۹۷
۹۰. سفر حج بیت الله (۲۰۰۴)، شهاب‌الدین احمد، کلکته، MAP Marketing، ۲۰۰۵
۹۱. سفر حجاز (۱۹۲۹)، مولوی عبدالماجد دریاآبادی، لکهنو، چاپخانه نسیم، ۱۹۶۷؛ آگره، دارالمصنفین، ۲۰۱۳. به گونه‌ای دیگر نیز چاپ شده است: سلسله آصفیه سفر حج و زیارت کا مکمله دایت نامه، لکهنو، نامی بریس، ۱۹۴۹
۹۲. سفر حجاز (حدود ۱۹۳۰)، سجاد حسین شاهفوری، لکهنو، چاپخانه ادبی، ۱۹۳۱
۹۳. سفر حجاز (۱۹۰۶)، خطیب قادر پادشاه، مدارس، نامی، ۱۹۰۷
۹۴. سفر حجاز (۱۹۹۳)، شارق علوی، لکهنو، نشاط گنج، ۱۹۹۴
۹۵. سفر الحرمین الشریفین (حدود ۱۹۱۱)، خان بهادر عبدالرحیم نقشبندی، مالیر کوتله، چاپخانه محمدی، ۱۹۵۵
۹۶. سفر حرمین شریفین (۱۹۱۱)، محمد عبدالرحیم نقشبندی، بنگلور، کتابخانه شوکت‌الاسلام، ۱۹۱۳
۹۷. سفر دارالمصطفی (۱۸۵۵ - ۱۹۱۰)، لاهور، چاپخانه حمیدیة، ۱۹۸۰
۹۸. سفر السعادة (حدود ۱۲۶۵ق/۱۸۴۹)، محمد بن یعقوب، خطی.
۹۹. سفر سعادت (۱۹۳۲)، امیر احمد علوی، لکهنو، چاپخانه دارالناظر، ۱۹۳۲
۱۰۰. سفر سعادت حج (۲۰۰۲)، محمد یاسین قدوس، خطی.
۱۰۱. سفر شوق (۱۹۹۸)، منظر عباس نقوی، مروهه، Supreme Roto Offset Printers، ۲۰۰۰
۱۰۲. السفر اللطیف (۱۸۹۱)، محمد لطیف مچھلی شھری، لکهنو، چاپخانه مجتبائی، ۱۳۲۱ق/۱۹۰۳م.
۱۰۳. سفرنامه (۱۹۹۹)، سید آل حسن، بلندشهر، I.M Printers، ۱۹۹۹
۱۰۴. سفرنامه حج (۱۹۳۲)، خواجہ غلام‌الحسین، دهلی، بی‌نا، ۱۳۵۳ق/۱۹۳۴
۱۰۵. سفرنامه حج (۱۹۵۰)، امید خان غوری، حیدرآباد، چاپخانه شمشاد، ۱۹۶۸

۱۰۶. سفرنامه حج (حدود ۱۹۸۵)، محمد اکبر، حیدرآباد، Yadgar Publishers،
۱۹۸۹
۱۰۷. سفرنامه حج (۱۹۵۸)، سید علی نقی نقوی، لکھنو، چاپخانہ نظامی، ۱۹۵۸
۱۰۸. سفرنامه حج (۱۹۲۶)، نصراللہ خان شیروانی، دہلی، چاپخانہ مفتی محمد
مشتاق تجاروی، ۱۹۲۶
۱۰۹. سفرنامه حج و زیارت مدینہ (۲۰۰۵)، وکیل نجیب، مالینگا، Rahmani
۲۰۰۶ publishers
۱۱۰. سفرنامہ حجاز (حدود ۱۹۸۷)، محمد فاضل خان، لکھنو، چاپخانہ نظامی،
۱۹۸۷
۱۱۱. سفرنامہ حجاز (۲۰۰۳)، محمد عبدالقادر وکیل، بنارس، چاپخانہ سلیمانی، ۲۰۰۳م.
۱۱۲. سفرنامہ حجاز (۱۹۳۵)، رکن الدین حسین، اتاوه، احمد دین مارہروی،
۱۹۳۹م.
۱۱۳. سفرنامہ حجاز (۱۸۹۴)، میرزا عرفان علی بیگ، لکھنو، چاپخانہ منشی نول
کشور، ۱۸۹۵م.
۱۱۴. سفرنامہ حجاز (حدود ۱۹۲۶)، محمد شریف امریتساری، امریتسار، چاپخانہ
روز بازار، ۱۹۲۷م.
۱۱۵. سفرنامہ حجاز (۱۹۳۲)، محمد حفیظ الرحمن حفیظ، دہلی، محبوب
المطابع، ۱۹۳۳
۱۱۶. سفرنامہ حجاز بہ راہ عراق و شام (۱۹۳۱)، قلندر خان، دہلی، عسکریہ، ۱۹۳۱
۱۱۷. سفرنامہ حجاز ... حرمین شریفین (۱۹۳۴)، ظفر احمد تھانوی عثمانی،
سہاران پور، چاپخانہ خیرخواہ سرکار، ۱۹۳۴
۱۱۸. سفرنامہ حرمین (۱۹۶۶)، سید محمد کاظم حسین، خطی.
۱۱۹. سفرنامہ حرمین (حدود ۱۹۷۰)، الطاف حسین قاسمی، کورکھپور،
operative Inter College perss، ۱۹۷۱
۱۲۰. سفرنامہ حرمین (۱۹۰۶)، حکیم محمد محیی الدین حسین، مدارس، چاپخانہ
ہدایت، ۱۳۲۴ق/۱۹۰۶م.

۱۲۱. سفرنامه حرمین شریفین (۱۸۹۶)، کاظم حسین کشوری شیفته، خطی.
۱۲۲. سفرنامه خواجه حسن نظامی بابت سیاحت مصر، فلسطین، شام و حجاز (۱۹۱۱)، هند، ۱۹۲۳. این سفرنامه با عنوان *رحلة خواجه حسن نظامی الدهلوی*، توسط سمیر عبدالحمید ابراهیم با همکاری بنیاد «المشروع القومي للترجمة» به عربی ترجمه و در قاهره، توسط انتشارات المجلس الاعلی للثقافة به سال ۲۰۰۲ میلادی به چاپ رسیده است.
۱۲۳. سفرنامه رحیمی (۱۹۱۵)، عبدالرحیم غازیفوری، کلکته، چاپخانه قادریه، ۱۹۱۵
۱۲۴. سفرنامه فریدی (۱۸۹۶)، خواجه غلام فرید، دهلی، چاپخانه جان جهان، ۱۳۱۴ق/۱۸۹۶م.
۱۲۵. سفرنامه احمد الله خان (۱۹۳۳)، احمد الله خان نیازی، آگره، چاپخانه عزیزیه، ۱۹۳۳
۱۲۶. سفرنامه حج (۱۹۴۴)، سید محمود حسین زیدی وری، هند، دارالطبع سرکار جاوره، ۱۹۴۴
۱۲۷. سفرنامه حج بیت الله (حدود ۱۹۷۰)، عبدالخالق خلیق، پنته، کتابخانه خدابخش، ۱۹۷۰
۱۲۸. سفرنامه حجاز (۱۹۶۱)، رفیع الدین فاروقی، لکهنو، کتابخانه فرقان، ۱۹۶۱
۱۲۹. سفرنامه حجاز معروف به سیر حامدی (حدود ۱۹۱۹)، حامد حسین عرف میان خان، کانپور، چاپخانه قیومی، ۱۹۱۹
۱۳۰. سفرنامه حجاز (۱۹۰۹)، شام و مصر، أمة الغنی نورالنساء، حیدرآباد، Word Master computer publications، ۱۹۹۶
۱۳۱. سفرنامه حجاز مقدس (۱۹۷۷)، سید رضی الدین احمد، پنته، ۱۹۸۰
۱۳۲. سفرنامه حجاز مقدس، توقیر احمد، دهلی، نئی کتاب پبلیشر رنئی، ۲۰۱۰
۱۳۳. سفرنامه حجاز و مصر (۱۹۰۳)، احمد حسین خان، دهلی، Curson Steam Press، ۱۹۰۴
۱۳۴. سفرنامه حرمین (۱۹۹۹)، طیب عثمانی ندوی، دهلی، Applied Publications، ۱۹۹۹

۱۳۵. سفرنامه حرمین (۱۸۷۲)، محمد زردار خان، لکهنو، چاپخانه منشی نول کشور، ۱۸۷۳
۱۳۶. سفرنامه حرمین شریفین (۱۹۰۰)، جلال الدین بن شیخ میران، مدارس، بی‌نا، ۱۹۰۹
۱۳۷. سفرنامه سعادت (۱۹۳۴)، محمد عبدالوهاب صفدرجنگ، دهلی، محبوب المطابع، ۱۹۳۴
۱۳۸. سفرنامه عرب (۱۹۱۰)، محمد بهاء‌الدین نقشبندی، مرادآباد، شمس المطابع، ۱۳۲۸ق / ۱۹۱۰م.
۱۳۹. سفرنامه عرب (۱۸۹۳)، محمد حفیظ‌الله، پنته، چاپخانه احمدی، ۱۸۹۴
۱۴۰. سفیر اوده (سفیر اوده - یکی از شهرهای هند) (۱۸۶۵)، مولوی علوی، دهلی، محبوب المطابع، ۱۸۶۵
۱۴۱. سو حرم چلا (به سوی حرم می‌روم) (۱۹۹۹)، سید جلال الدین عمری، دهلی، چاپخانه مرکزی مکتب اسلامی، ۱۹۹۹
۱۴۲. سیاحه الحرمین بزیارة الحرمین یا زیارة الحرمین بزیارة الثقلین (۱۸۹۳)، سید دلاور علی، حیدرآباد، چاپخانه عزیز، ۱۹۲۰
۱۴۳. سیر عرب (۱۹۷۹)، (سفر به سوی عربستان) سید عنایت علی تھانیسری، بجنور، چاپخانه مشرق العلوم، ۱۹۷۹
۱۴۴. سیر مقبول (۱۸۷۱)، آغا مقبول اصفهانی، لکهنو، چاپخانه منشی نول کشور، ۱۸۷۲
۱۴۵. شمع حرم (۱۹۳۶)، محمد عبدالغفار، حیدرآباد، کتابخانه ابراهیمی، ۱۳۵۷ق / ۱۹۳۸م.
۱۴۶. صراط الحمید (حدود ۱۹۲۶)، محمد الیاس برنی، علیگر، چاپخانه مسلم یونیفرستی، ۱۹۲۸
۱۴۷. عمل (۱۹۳۱)، محمد احمد بتله، دهلی، چاپخانه جید برقی، ۱۹۳۱
۱۴۸. غار حرا میں ایک رات، (یک شب در غار حرا) مستنصر حسین تارر، دهلی، تخلیق کار، ۲۰۰۹

۱۴۹. غریب کاحج (حج فقیر) (۱۹۸۲)، محمد صدیق احمد غریب، بمبئی، کمپانی تاج، ۱۹۸۲
۱۵۰. الفوز العظیم (۱۹۲۶)، حبیب الرحمان خان شیروانی، اعظم کراہ، چاپخانہ معارف، ۱۹۶۸
۱۵۱. فیوض الحرمین (۱۷۲۸)، شاہ ولی اللہ دہلوی، لکھنؤ، کتابخانہ شبلی نعمانی. این اثر با نام سعادت کونین، نویسنده مجهول به اردو ترجمہ شدہ و در دہلی، چاپخانہ احمدی، ۱۹۸۶ میلادی به چاپ رسیدہ است.
۱۵۲. قطرہ سمندر میں (قطرہ ای در دریا) (۱۹۷۵)، سلیمان سالک، لکھنؤ، کتابخانہ دین و ادب، ۱۹۷۸
۱۵۳. کاروان حجاز (۱۹۵۴)، ماهر قادری، دہلی، کتابخانہ اسلامی، ۲۰۰۳
۱۵۴. گلستان حجاز (۱۹۷۰)، سید بہاء الدین احمد، پنتہ، Label litho Press، ۱۹۷۳
۱۵۵. لیبک، ممتاز مفتی، حیدرآباد، حسامی بک، ۲۰۰۲
۱۵۶. لیبک اللہم لیبک (۱۹۴۷)، مولانا محمد ثانی حسنی، لکھنؤ، کتابخانہ اسلام، ۲۰۰۰
۱۵۷. لیبک اللہم لیبک (۲۰۰۶)، امیر حمزہ، دہلی، Salafi Publications، ۲۰۰۶
۱۵۸. ماہ مغرب معروف بہ شبہ الکعبہ (۱۸۷۱)، حاجی منصب علی خان، میرت، چاپخانہ محب کشور ہند، ۱۸۷۱
۱۵۹. مرآة العرب یعنی سفرنامہ نادر (۱۹۰۲)، نادر علی وکیل، آگرہ، چاپخانہ مفید عام، ۱۹۵۰
۱۶۰. مُرقَع حجاز (۱۹۳۵)، ابوالقلم خاموش فتح پوری، خطی.
۱۶۱. مسافر حرم (۲۰۰۶)، عارف عزیز، بویال، Bhopal Publishers and Printers، ۲۰۰۶
۱۶۲. مشاہدات حرم (۱۹۵۸)، مولوی امین احسن اصلاحی، تحقیق مقبول الرحیم مفتی، لاہور، دارالتذکیر، ۲۰۰۰ میلادی این سفرنامہ ابتدا بہ صورت ماہانہ در ماہنامہ المنبر فیصل آباد، و سپس بہ صورت کتاب منتشر شد.

۱۶۳. مشاهدات حرمین (۲۰۰۳)، محمد سعود عالم قاسمی، علیگرہ، Universal Book House، ۲۰۰۴
۱۶۴. مشیر حجاز (۱۹۰۷)، محمد بشیر احمد خان وارثی، غازی فور، چاپخانہ غوثیہ، ۱۹۰۷
۱۶۵. معین الحجاج (۱۹۲۸)، خواجہ معین الدین، حیدرآباد، چاپخانہ معین، ۱۳۴۷ق / ۱۹۲۸م.
۱۶۶. مکاتیب الحجاز (۱۹۷۲)، سید محبوب رضوی، دیوبند، کتابخانہ حنفیہ، ۱۹۷۳
۱۶۷. مناسک حج و حالات مدینہ طیبہ (۱۹۹۲)، فاطمہ النساء بی غم، خطی.
۱۶۸. منبع الحرمین (۱۸۸۰)، محمد ایزد بخش قادری، مرادآباد، چاپخانہ مطلع العلوم، ۱۸۸۲
۱۶۹. میرا پہلا سفر حج (سفر حج من) (۱۹۳۱)، میرزا عبدالحلیم بیگ، خطی.
۱۷۰. میرا سفر حج (حج من) (۱۸۸۹)، سبحان اللہ کوریوری، کورکپور، چاپخانہ صلح کل، ۱۹۰۳
۱۷۱. میری ڈائری کے چند ورق (سفرنامہ حجاز در چند برگ) (۱۹۵۵)، کاظم علی خان، دہلی، چاپخانہ خواجہ، ۱۹۶۰
۱۷۲. میں حاضر ہوں (من حاضرم) (۱۹۹۰)، وصی اقبال، دہلی، Gilani Publications، ۱۹۹۸
۱۷۳. نسیم حجاز (۲۰۰۰)، عبدالستار اعظمی، جونپور، چاپخانہ دارالقلم جامعہ حسینیہ، ۲۰۰۳
۱۷۴. نشاط ابلہ پائی (ہیجان سفری سخت)، اطہر صدیقی، علیگرہ، Aligarh Heritage Publications، ۲۰۰۷
۱۷۵. لذت صعب السفر
۱۷۶. نصف صدی قبل کا سفرنامہ حج (سفر حج قبل از ۵۰ سال) (۱۹۳۴)، محمد حمید الدین سنہلی، لکھنؤ، حرم، ۱۹۹۱
۱۷۷. نگارہ حرمین، رفیع الدین الزمان، لاہور، مصطفیٰ، ۲۰۱۳

۱۷۸. نیل سے فرات تک (از نیل تا فرات) (۱۹۶۲)، محمد اقبال انصاری، دہلی، کتابخانہ برہان، ۱۹۶۲
۱۷۹. وکیل الغرباء (۱۸۸۱)، سید وزیر حسین بریلوی، لکھنؤ، چاپخانہ منشی نول کشور، ۱۸۸۴
۱۸۰. وہ گلیاں یاد آتی ہیں (بہ یاد آن کوچہ ہا) (۲۰۰۷)، تابش مہدی، دہلی، ادبیات عالی اکادمی، ۲۰۰۷
۱۸۱. ہادی الحجاج (۱۹۳۲)، ابوسعید، محمد عبدالہادی، حیدرآباد، چاپخانہ حمایت، ۱۳۵۱ق/۱۹۳۲م.
۱۸۲. ہندوستان سے دیار حرم تک (از ہند تا حرم) محمد ناظم ندوی، سہارنپور، صفہ اکادمی، ۱۹۹۱
۱۸۳. یاد حرم (۱۹۹۹)، خدیجہ نثار، خطی.
۱۸۴. یادداشت تاریخ وقائع حج (۱۸۶۴)، نواب سکندر بی غم، رامپور، کتابخانہ رضا، خطی.
۱۸۵. یادگار یوسف (۱۸۹۴)، یوسف بن شہاب الدین تنگی کر، بمبئی، چاپخانہ گلزار حسینی، ۱۸۹۵
۱۸۶. یاور حج (۱۹۰۲)، آغا شیخ محمد، حیدرآباد، چاپخانہ رحمانیہ، ۱۹۰۲
۱۸۷. یہاں ے کعبہ - کعبہ ے مدینہ (از ہند تا کعبہ، از کعبہ تا مدینہ) (۱۹۷۸)، کلیم احمد عاجز، دہلی، Arshi Publications، ۱۹۸۱

منابع

۱. بطشان، ابراہیم بن محمد (۱۴۳۳ق)، رحلات الحج الهندية، بلیو جرافية، مجلة مكتبة الملك فهد الوطنية، شماره ۱۸
۲. پژوہشکده حج زیارت (۱۳۹۴ش)، دانشنامه حج و حرمین شریفین، تهران، مشعر.
۳. جعفریان، رسول (۱۳۹۵ش)، شانزده سفرنامه حج صفوی و قاجاری، قم، مورخ.
۴. حسینی، فاطمہ، «خورشید سادات، سفرنامہ شیفته»، نشریہ الکترونیکی فرهنگ انقلاب اسلامی، شماره ۳۱

۵. صاحب اعظمی، اعجاز احمد (۲۰۱۵م)، به طواف کعبه رفتم؛ سفرنامه حج، تحقیق مولوی ضیاء الحق خیرآبادی، خیرآباد، مکتبه ضیاءالکتب، چاپ سوم.
۶. نوشاهی، عارف (۱۳۹۱ش)، کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۷. واسع، اختر (۲۰۱۸م)، تاریخ الجزيرة العربية و ثقافتها فی ضوء كتب الرحلات الهندية، با همکاری صهیب عالم، بیروت، مؤسسة الفكر العربي.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی